

Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” əsərində maarifçilik ideallarının əksi və “Molla Nəsrəddin”lə həmahəngliklər

İlhamə Sultanova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: silhame@inbox.ru

Annotasiya. Məqalədə XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan – Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin meydana gəlməsi və yeni müstəvidə təşəkkülündə molla-nəsrəddinçilərin, eləcə də özbək cədidlərinin mühüm tarixi əhəmiyyətli xidmətlərindən bəhs edilir. Görkəmli özbək filoloqu və tarixçisi, şair və dramaturqu, publisist və tərcüməçisi, Türküstanda cədidçilik hərəkatının liderlərindən biri Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” əsərinin ötən əsrin əvvəllərində Türküstanda maarifçilik hərəkatının genişlənməsində böyük rol oynaması və özbək publisistikasının dəyərli nümunələrindən olması diqqətə çatdırılır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi Cəlil Məmmədquluzadə kimi, Əbdürauf Fitrət də ictimai, siyasi, hüquqi, estetik baxışlarını ifadə etmək üçün publisistikanı dəyərli bir vasitə hesab etmişdir. “Münazərə” əsəri Fitrət publisistikasının qiymətli nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də müəllifin ilk nəsr əsəridir. Məqalədə molla-nəsrəddinçilərlə cədidlərin ictimai-siyasi platforması və maarifçilik proqramları arasında təmaslaşan məqamlarla yanaşı, özünəməxsusluqlara da diqqət yönəldilir. Qeyd olunur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə özbək maarifçi ədibləri və mühərrirlərinin rəhbərlik etdikləri mətbuat orqanları arasındakı intensiv əməkdaşlıq ötən yüzilliyin əvvəllərindəki mənəvi-mədəni münasibətlərimizin məzmununu müəyyən etmişdir.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin”, cədid, Əbdürauf Fitrət, maarifçilik, “Münazərə”

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.02.2024; qəbul edilib – 02.03.2024

The reflection of the enlightenment ideals in Abdurauf Fitrat's work “Munazere” and harmonies with “Molla Nasraddin”

Ilhame Sultanova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: silhame@inbox.ru

Abstract. The article talks about the services of the Mollanasraddins, as well as the Uzbek Jadids, which were of great historical importance in the formation of Azerbaijan – Turkestan literary and cultural relations at the beginning of the 20th century and their formation at a new level. It is noted that a prominent Uzbek philologist and historian, poet and playwright, publicist and translator, one of the leaders of the Turkestan Jadids' movement Abdurauf Fitrat's work “Munazere” played a great role in the expansion of the enlightenment movement in Turkestan at the beginning of the last century, and is one of the valuable examples of Uzbek publicism. As Jalil Mammedguluzade, the founder of “Molla Nesreddin” literary school, Abdurauf Fitrat also considered publicity a valuable means to express public, political, legal and aesthetic views. The work “Munazere” being one of Fitrat's valuable examples of publicism, is also author's first prose work It is also focused on the

uniqueness alongside with the points of contacts between the mollanasraddins' and jadids' social-political platform and educational programs. The determination of the history and the content of the spiritual-cultural relations of intensive cooperation between press agencies that led by the Uzbek enlightened writers, editors, which took place at the beginning of the last century is emphasized.

Keywords: “Molla Nasraddin”, Jadid, Abdurauf Fitrat, enlightenment, “Munazere”

Article history: received – 20.02.2024; accepted – 02.03.2024

Giriş / Introduction

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan – Türkünstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin meydana gəlməsində və yeni müstəvidə təşəkkülündə mollanəsreddinçilərin və özbək cədidlərinin xidmətləri mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Mollanəsreddinçilərlə cədidlərin ictimai-siyasi platforması və maarifçilik proqramları arasındakı uyğun və həmahəng nöqtələri müqayisəli şəkildə araşdırmaq üçün özbək maarifçi yazıçılarının bir sıra fundamental əsərlərini, məqalə və risalələrini nəzərdən keçirmək vacibdir. Özbək ədəbiyyatşünasları tərəfindən Türkünstanda maarifçilik hərəkatı və mübarizəsinin genişlənməsində görkəmli özbək filoloqu və tarixçisi, şair və dramaturqu, publisist və tərcümə-

çisi, ədəbiyyatşünas və dilçi alimi, Türkünstanda cədidçilik hərəkatının liderlərindən biri olan Əbdürauf Fitratın “Münazərə” (tam adı: “Hindistonda bir farangi ilə buxoroli mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilg'on munozarasi” – “Hindistonda bir fransızla buxaralı müdərrişin bəzi məsələlər və üsuli-cədid məktəbləri mövzusunda mübahisəsi”) əsərinin böyük əhəmiyyəti olduğu xüsusi qeyd edilir. Bu əsər cədidçilik hərəkatının ictimai-estetik və maarifçi-mədəni məzmununu ifadə etmək baxımından da misilsiz dəyərə malikdir. Bu, Ə.Fitratın ilk nəsr əsəri olmaqla yanaşı, həm də Fitrat publisistikasının parlaq nümunələrindəndir.

Əsas hissə / Main Part

Söhbət-dialog üslubunda yazılmış “Münazərə” (“Mübahisə” – İ.S.) əsərini Əbdürauf Fitrat 1909-cu ildə, İstanbulda yaşadığı zaman fars dilində qələmə almışdır. Qissəni ilk dəfə türkçəyə (yəni özbəkçəyə – İ.S.) 1911-ci ildə Mahmudxoca Behbudinin tövsiyəsi ilə tanınmış maarifçi-yazıçı Hacı Müin Şükrulla çevirir. Əsər elə həmin ildə “Türkünstan vilayətinin qəzeti”ndə, sonra isə ayrıca kitabça şəklində çap olunur. “Münazərə”nin bu tərcümə variantının tamaşaya qoyulması nəzərdə tutulduğuna görə, müəyyən müdaxilə və redaktələrlə həyata keçirilmişdir. Tərcümə prosesində o dövrdəki tamaşaçıların maraq və səviyyəsi nəzərə alınaraq əsərin müəyyən hissələri qısaldılmış, dili və üslubu isə səhnəyə uyğunlaşdırılmışdır. “Münazərə” meydana çıxandan sonra təkcə müəllifin deyil, həm də onu oxuyan və təbliğ edənlərin amansızcasına təqib edilməsi səbəbindən əsər səhnələşdirilərkən oradakı bəzi

siyasi şərh və mülahizələr qısaldılmış, bəzi qəhrəmanlar və tarixi şəxsiyyətlərin adı isə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu müdaxilə və məcburi təhriflərə baxmayaraq, “Münazərə” əsəri Türkünstanda ildırım sürətilə yayıldı və məşhur oldu. Bu əsər Əbdürauf Fitratə dünya şöhrəti gətirdi, onun ən məşhur müasirləri, cədid dostları və silahdaşları – Mahmudxoca Behbudi, Sədrəddin Ayni, Feyzulla Xocayev, Hacı Müin Şükrulla və başqaları əsərin yüksək ideya-estetik xüsusiyyətlərini və Türkünstan mədəni mühitində böyük rezonans doğurduğunu ayrıca vurğuladılar. “Münazərə”nin farsca mətni Bombayda (1929), Karaçidə (1942), Düşənbədə (1996), Yaponiyada, ABŞ-da və bir sıra Avropa ölkələrində bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

Türkünstan cədid hərəkatının lideri və banilərindən biri, “Münazərə”nin ilk tənqidçisi Mahmudxoca Behbudinin aşağıdakı mülahizələri 110 il bundan öncə söylənməsinə rəğmən,

bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır: *“Üsuli-cədid məktəblərinin xeyri və elmlərin inkişafı zamanında təhsilin buxaralılar üçün lazımlığı haqqında fransız əfəndi ilə buxaralı müdərris cənabları arasında olan bəhs və söhbət “Münazərə” adlı bir risalə şəklində fars dilində nəşr olunubdur. Biz də gözdən keçirdik və əmin olduq ki, bu qissə buxaralılar üçün, həqiqətən, çox xeyirlidir. Fransız və müdərrisin dilindən verilmiş bu mühüm risaləni təhrir edib nəşr edənlərə öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk. İnşallah, bu risalə buxaralıların oyanmağına bais olar və onlar “Münazərə”nin müəllifi və mühərriirini həmişə rəhmət ilə yad edərlər”* [2, s.2].

Əsərdə buxaralı müdərrisin və fransalı əfəndinin dialoqu zəminində bütün Türküstan və Şərq ölkələrindəki elm və təhsilin vəziyyəti barəsində fikir yürüdüldür. Müəllifin məqsədi yalnız köhnəlmiş və zamanın tələblərinə cavab verməyən maarif sistemini inkar etməkdən ibarət deyildi. Əsərdə Buxara üləma və ziyalıların cəhalət bataqlığında boğulması, xalqın ağır və dözülməz şəraitdə yaşamasının səbəbləri barəsində də Firəngi və Müdərrisin dialoqu əsnasında mühüm fikirlər irəli sürüldür. Əbdürauf Fitrət Türküstandakı, xüsusən Buxara xanlığındakı dəhşətli ictimai mənzərələrin kökündə duran əsas səbəblər sırasında Buxaradakı əmirlik üsuli-idarəsi, bu böyük Şərq şəhəri və vilayətinin müstəmləkə zülmü altında inləməsinə səbəb olan Əmir Alimxan və onun yaxın ətrafı, eyni zamanda rus çarizminin işğalçılıq siyasətinin əsl üzünü göstərir. Məhz bu ittihamların kəskinliyi və həqiqiliyi nəticəsində yalnız Əmir və onun əyanları deyil, Buxaranın fanatik və cahil mollaları, Türküstandakı rus hakimləri və məmurları Əbdürauf Fitrət və “Münazərə”nin təqib edilməsini bir an da dayandırmırdılar. Əsərdə bir vaxtlar 10 milyona yaxın əhalisi olan Buxara kimi qədim və gözəl diyarın əhalisinin Rusiyanın işğalçı hücumlarından sonra 2 milyona qədər azalması, onlardan cəmi 70 min nəfərin paytaxt olan Buxara şəhərində yaşaması və bu 70 minlik şəhər əhalisinin də onda doqquz hissəsinin tamamilə savadsız olması fikri ürəkəğrısı ilə vurğulanır.

“Münazərə”nin “Xülasə” hissəsi zaman və zamandaşlara ünvanlanmış amansız ittiham kimi səslənir. Məhz elə bu səbəbdən əsərin rusçaya və özbəkçəyə ilk tərcümə variantlarında

qissənin sonluğunu ixtisar etməyə məcbur olmuşdular. Çünki bu əsər, xüsusən, onun xülasəsi bütün müsəlman Şərqində dəhşətli bir zəlzələ kimi rezonans yaratmışdı: *“Ey Buxara millətinin mehriban atası! Rəiyyət halına acıyıb rəhm eylə, mübarək vücuduna Haqq-Təala tərəfindən tapşırılmış Məhəmmədin nurlu şəriətinə xidmət edib, yıxılan millətinin işıqlı fikirlərinə və maarif tərəqqisinin tövsiyəsinə iqdam qıl... Əgər ululardan zəruri bir iş görmək tələb olunursa, onu mütləq yerinə yetirməlidirlər”* [5, s.94-95].

Əbdürauf Fitrət sonsuz dərd və iztirabla öz müasirləri və yurddaşlarına xitab edir. Mövcud çıxılmaz vəziyyətdən xilas yolunu onlara anlatmağa can atır. Vətəni və milləti məhv olmaqdan, yer üzündən silinib getməkdən və ya düşmənlər əlində əsir olmaq kimi təhqiramiz həyat tərzindən qurtulmaq üçün hərəkətə, birliyə və səfərbərliyə səsləyir: *“İkincisi, əziz vətəndaşlar, möhtərəm dindəş qardaşlar! Sizlərə xitab edib kamali-ədab ilə deyirəm ki, qardaşlar, biz çox vaxtımızı və ömrümüzün xeyli hissəsini qəflətdə, tənbellikdə keçirdik. Daha bəsdir! Artıq qəflətdə uyumaq vaxtı deyil. Özünüz insaf və vicdanla düşünün, sizə kim icazə verib ki, ətrafımızda bəla və fəlakət selləri tüğyan etdiyi bir vaxtda asudə gün keçirir, arxayınca oturub bardaş qurursunuz, heç bir səbəb və heç bir vəch ilə əl-ayaqlarınızı tərpətmirsiniz, hərəkət etmək fikriniz belə yoxdur. Siz kafirlərin bizi və müqəddəs dinimizi tamamilə yox edib, doğma vətənimizi – ağışunda nazlanıb yaşadığımız və pərvəriş etdiyimiz abad yurdumuzu yerlə-yeksan etmələrini gözləyirsinizmi?”* [5, s.95-96].

“Münazərə”nin bütün səhifələri maarifçi filosofun və yazıçının islam dünyasını, xüsusən, öz vətəni Buxaranı xilas etmək, yenidən yaratmaq və müasirləşdirmək ehtirası ilə yoğrulmuşdur. Türküstan cədidlərinin maarifçi-fəlsəfi görüşləri o dövrün heç bir əsərində bu qədər sərrast və təsirli şəkildə öz əksini tapmamışdır. Əbdürauf Fitrət dünyanın və zamanın yenilənmə, yüksəliş sürətindən çox geridə qalmış Vətəninə xilas etmək üçün ölkənin rəhbərliyinə də, xalqına və hər bir vətəndaşına da ürəkləri yandıran, vicdanları oyadan bir hayqırtı ilə müraciət edir. Bu mənada “Münazərə”, həqiqətən də, maarifçi publisistikanın tipik və klassik bir nümunəsidir: *“İslam bizim dini-*

mizdir, İslam bizim şərəfimiz, İslam bizim səadətimizdir. İslam sərəfrazlığımızın baisi, İslam asudəliyimizin və mənəvi rahatlığımızın baş səbəbidir. İslamı bizə müqəddəs peyğəmbərimiz əmanət edib tapşırılmışdır. Buxara bizim müqəddəs Vətənimizdir. Buxara bizim mehriban anamızdır. Buxara bizim nəşvü-nüma yerimiz, Buxara bizim səcdəgahımızdır. Buxara bizim əziz məşuqəmizdir. Buxara bizim canımızla bərabər məhəbbətimizdir. Buxara bizdəndir, biz Buxaradan. Yetər bu qədər ömrümüzü qəflət və tənəlliklə keçirdik, avamlıq və cahillik ağışunda əsir olduq” [5, s.96]. Böyük ədibin xitabında insana və ümumən, zamandaşlarına, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə təsir edəcək, demək olar ki, bütün emosional-psixoloji müraciət vasitələrindən və üsullarından məharətlə istifadə edilmişdir. “Bəlkə bu gün dünyanın bütün aqilləri və alimləri, cahan cəmiyyətlərinin tərəqqipərvər vəkilləri bizi lənətləyib, insanlıq yolundan kənar hesab etmədədirlər. Qardaşlar! Bir az özünüza gəlin, aqlınızı və huşunuzu yığın. İnsan yer üzündəki məxluqların ən şərəflisidir. İnsanın başqa məxluqlardan fərqi və şərəfli olmasının səbəbi budur ki, insan tərəqqi və tənəzzülə qabildir, heyvanlarda isə bu xüsusiyyət yoxdur” [5, s.97].

Əbdürauf Fitrətin qəzəbli və əsəbi nidaları, insanın qəlbini didib-parçalayan ağırlı sualları qeyri-ixtiyari olaraq böyük Azərbaycan maarifçiləri və demokratları Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi və Abbas Səhhətətin atəşin bədii xitablarını, müsəlman dünyasına ünvanlanmış, ah-fəryadlarla yığılmış suallarını yadımıza salır. Əbdürauf Fitrətin öz maarifçi dünyagörüşündə və islahatçı statusundakı sabitqədəmliyi, onun təfəkkürünün dərinliyi və ehtiva miqyasları, sözün əsl mənasında, heyrət doğurur: “*Utanmırsınız mı? Nəsrənilər hər gün atəş-araba, od-gəmi və teleqraf simləri kimi min cür yeniliklər icad etməkdədirlər, bizim sənayemiz isə at arabası və gil aftarələr istehsal etməklə məhdudlaşmaqdadır. Ey mənim bu kitabçamın oxucuları! Əgər dinə, Vətənə, mala, cana, övlada məhəbbətiniz çindirsə, əgər dinimizin xilas olmasını, şəriətimizin yaşamasını, Vətənimizin inkişafını və abad olmasını, övladlarımızın gələcəyini və*

təhlükəsizliyini, bu dünyada yaxşı ad qoyub getməyi istəyirsinizsə, sizin dərdlərinizin əlacı ancaq və ancaq elmi-maarifdir” [5, s.98].

Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” (1911) əsərinin öz zamanında yaratdığı rezonans o qədər möhtəşəm və əzəmətli idi ki, onun bu səs-sorağını haqlı olaraq İ.Qaspiralının “Rusiya müsəlmanlığı” əsəri ilə müqayisə edirdilər. Əbdürauf Fitrətin məşhur müasiri, “Münazərə”nin ilk oxucularından və əsərə yüksək dəyər verənlərdən biri olan Sədrəddin Ayni də demişdi: “*Bu kiçik risalə elektrik sürəti ilə hər yana yayıldı və rus hökumətini hədsiz qorxutdu, əmir və rus polisi təkcə “Münazərə” əsərini yox, həm də onu oxuyanları amansızcasına təqib etməyə başladılar*” [3, s.10-11]. Əbdürauf Fitrətin maarifçi və cədidçi görüşləri, ümumən, Buxara və müsəlman cəmiyyətinin dəyişməsi ilə bağlı islahatçı düşüncələri yalnız “Münazərə” əsəri ilə məhdudlaşmayıb, onun bir-birinin ardınca yazılmış müxtəlif janrlardakı əsərlərində, o cümlədən “Rəhbəri nicat” (1913), “Mövludu Şərif” və ya Xeyrül bəşər” (1914), “Müxtəsəri tarixü islam” (1915), “Ailə” (1916) və başqa dini-fəlsəfi mövzudakı əsərlərində də ifadə olunmuş və əsaslandırılmışdır. Bu mövzuda müəllifin ilk qələm təcrübəsi olan “Münazərə” əsəri isə təkcə özbək və tacik, Türkünstan ədəbiyyatlarında deyil, bütövlükdə müsəlman Şərqi ədəbiyyatlarında özünəməxsus mövqeyə malikdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyət proqramında mərkəzi mövqeyə malik məsələlər Türkünstan cədidlərinin mühərrirlik fəaliyyətinin və publisistika yaradıcılığının əsas məzmununu təyin edirdi. Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında başlıca mövzu və problemlər özbək maarifçiləri üçün də son dərəcə doğma və məhrəm idi. Nazim Axundov jurnalın çoxillik fəaliyyətindəki mühüm istiqamətlərindən birini aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir: “*O da aydındır ki, mollanəsrəddinçilərin yaxşı əsərlərinin bir çoxu dini fanatizmin tənqidinə həsr olunmuşdu. Buna Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Ölülər” komediyasını, onlarca felyeton və hekayəsini, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin “Cəhənnəm məktubları”nu, Mirzə Ələkbər Sabirin “Ehsan”, “Mollanın dərdi”, “Usanmadım” və başqa əsərlərini, Əli Nəzminin bir çox satira və felyetonlarını misal*

göstərmək olar” [1, s.160]. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, mollaəsrəddinçilərlə cədidlər arasında yenitipli maarif və mədəniyyət yaratmaq barəsində, maarifçilik problemlərinə və müasirləşmək prinsiplərinə yanaşmada heç bir ciddi fərq, demək olar ki, mövcud deyildi. Amma qeyd etdiyimiz məsələlərin bədii həllində və inikasında müəyyən yanaşma özünəməxsusluğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu fərqlilik və özgürlük mollaəsrəddinçilərin kəskin satira üslubuna üstünlük verməsində, cədidlərin isə daha çox maarifçi-didaktik üsluba meyil etməsində görünür. Bu, o demək deyil ki, cədid şair və yazıçılar satirik ifadə tərzini rəva görmürdülər. Əksinə, onların yaradıcılığında satirik inikas üsullarına kifayət qədər yer verilmişdir. Bunu Abdulla Əvlani, Zövqi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Təvəlla, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Sədrəddin Ayni və başqa şairlərin satirik şeiriyəti, Əbdürauf Fitrət, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Hacı Müin Şükrulla və başqalarının satirik və komik ifadə üsulları, bədii gülüş ünsürləri ilə zəngin dramaturgiyası təsdiq etməkdədir.

Deyənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cədidlərin bədii yaradıcılığında maarifçi-satirik və maarifçi-didaktik üslubların, yanaşmanın funksionallıq faizləri, demək olar ki, yarıbayarıdır. Nazim Axundov “Molla Nəsrəddin”də dini fanatizmə qarşı mübarizənin, yeni məktəb və mətbuatı təbliğ işlərinin özünəməxsus şəkildə həyata keçirildiyini düzgün vur-

ğulayır: “*Dinin şüurlarda dərin kök saldığı bir şəraitdə avam camaata həqiqəti başa salmaq nə qədər çətin olsa da, satira jurnallarını bu çətinlik qorxutmurdu. “Molla Nəsrəddin” öz səhifələrində məktəbə, mətbuata düşmən olan dindar və küt adamları satira atəşinə tuturdu. Bu məsələlərin həllində Sabirin ölməz şeirləri misilsiz xidmət göstərmişdir*” [1, s.161]. XX əsrin əvvəllərindəki Türküstan ədəbi mühitini ədəbi-tarixi və müqayisəli müstəvidə nəzərdən keçirərkən, qaradaş ölkədə yeni ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında Avropa, Rusiya və Türkiyə kimi böyük region və ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin həlledici rolunu, Türküstanda yeni ədəbi-mədəni mühitin ərsəyə gəlməsində isə “Tərcüman” və “Molla Nəsrəddin”lə işgüzar əlaqələrin, yaradıcılıq təmaslarının əvəzsiz rol oynadığını qətiyyənlə unutmaq olmaz.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türküstan mətbuatı və publisistikasının inkişafı tarixindəki müqayisəedilməz rolu ilə bağlı Həmidulla Boltaboyev “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsində ciddi əhəmiyyətə malik fikirlər irəli sürür. Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türküstandakı mətbuat orqanları ilə həmkarlıq əlaqələrinin xüsusiyyətlərinə də toxunulmuşdur. Mirzə Cəlilin Mərkəzi Asiyadakı qələm yoldaşları ilə yaradıcılıq əlaqələrinin dərinləşməsində mühərriri olduğu jurnalın fəaliyyətinin mühüm rol oynadığı müəllif tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmışdır [4, s.305-310].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz özbək maarifçi ədibləri və mühərrirlərinin rəhbərlik etdiyi mətbuat orqanları arasındakı dərin əmək-

daşlıq əlaqələri ötən əsrin əvvəllərindəki mənəvi-mədəni münasibətlərimizin məzmunu və tarixini müəyyən etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov, N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) / – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1968, – 356 s.
2. Behbudiy, M. “Munozara” hokida // Turkiston viloyatining qazetasi, – 1911, 29 sentyabr, – b. 2.
3. Boltaboyev, H. Fitrat və Jadidchilik / Toshkent: Alisher Navoiy nomidaqi O’zbekiston Milliy Kutibxonosi nashriyoti, – 2007, – 286 b.

4. Boltaboyev, H. Jalil Mammattqulizoda va o'zbek adabiyoti. Son so'z. Bax: Jalil Mammattqulizoda. Pochta qutisi. Qissa va hikoyalar / – Toshkent: Mumtaz so'z, – 2019, – 316 b.
5. Fitrat, A. Tanlangan asarlar / Toshkent: Manaviyat, – j.1. – 2000, – 256 b.

Отражение просветительских идеалов и идейной близости с «Молла Насреддином» в произведении «Муназере» Абдурауфа Фитрета

Ильхама Султанова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: silhame@inbox.ru

Резюме. В статье говорится о заслугах молланасреддинцев, а также узбекских джадидов, имевших большое историческое значение в становлении азербайджанско-туркестанских литературных и культурных связей и их развитии на новом уровне в начале XX века. Отмечается, что произведение видного узбекского филолога и историка, поэта и драматурга, публициста и переводчика, одного из лидеров туркестанского джадидизма Абдурауфа Фитрета «Муназере» сыграло большую роль в развитии просветительского движения в Туркестане в начале прошлого века и является одним из ценных образцов узбекской публицистики. Абдурауф Фитрат, как и основатель литературной школы «Молла Насраддин» Джалил Мамедкулизаде, также считал публицистику ценным средством для выражения общественных, политических, правовых и эстетических взглядов. Произведение «Муназере» является одним из ценных образцов публицистики Фитрата, а также первым прозаическим произведением автора. Помимо точек соприкосновения в общественно-политической платформе и образовательной программе молланасреддинцев и джадидов, в статье акцентируется внимание и на их особенностях. Подчеркивается, что интенсивное сотрудничество журнала «Молла Насреддин» с органами печати, возглавляемыми узбекскими просветителями, определяет содержание наших духовных и культурных связей в начале прошлого века.

Ключевые слова: «Молла Насреддин», джадид, Абдурауф Фитрат, просветительство, «Муназере»